

פמיניזם, ביקורת וסובייקטיביות פוליטית

מירי רוזמריין

התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן

מאמר זה מבקש לשרטט מפה של סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית עכשווית, כפי שהיא מתגבשת בדיונים התיאורטיים המרכזיים בהגות הפמיניסטית בשנים האחרונות. המושג "סובייקטיביות פוליטית" צומח מתוך התובנה שהסובייקט הוא צורה חברתית של קיום אינדיבידואלי. תיאוריות ביקורתיות טוענות כי האפשרות של הפרט לתפוס את עמדת הסובייקט כיחיד המעניק משמעות למציאות שמסביבו, ופועל באופן המבטא חירות, תלויה בתנאים חברתיים הקובעים מה ניתן לביטוי ולפעולה. במילים אחרות, הקיום החברתי של יחידים מעצב דפוסים של סובייקטיביות אפשרית ומכתיב מי הם שיוכלו לאכלס עמדות סובייקט¹. פעולותיהם של סובייקטים מבטאות בו בזמן גם את הפועלות (agency) של הסובייקט וגם את הנורמות המכוננות את מה שנתפס כביטוי סובייקטיביות אפשרי להבנה. אפשר אפוא לומר שפעולות של יחידים במרחבים חברתיים שונים מעצבות את הסובייקטיביות כקשת של רגשות, הזדהויות, התנסויות ותפיסות עצמי. כציר אנליטי, המושג סובייקטיביות פוליטית מאפשר לבחון כיצד פעולות שונות משפיעות על עמדת הסובייקט הפועל ומעצבות אותה. במאמר אתמקד בהגות הפמיניסטית ואבחן כיצד זו מעצבת את הסובייקטיביות של הפועלות במסגרתה. בדיון אתיחס לטקסטים התיאורטיים כמרחב חברתי פומבי שבו מתעצבות ומתממשות דרכי חיים המזוהות עם תפיסת עולם פמיניסטית. הדיון יתמקד אפוא באופן שבו ההגות הפמיניסטית, כחלק מהשיח הפמיניסטי, משקפת ומעצבת אפשרויות של קיום סובייקטיבי פוליטי.

מאחר שההגות הפמיניסטית רחבה ומגוונת מכדי להקיפה כאן, אתרכז בשני דיונים מרכזיים הבוחנים מחדש את משמעותו של המושג "ביקורת". התמקדות בטיבה של הביקורת

1 הטענה שמארג של קשרים בין משמעות לכוח מעצב תהליכים של סובייקטיביזציה, כתהליך כפול של הפיכה לסובייקט הכפוף לנורמה המאפשרת אותו, נטועה כמורשת המחשבה הביקורתית. לניסוחים מרכזיים שלה ראו אלתוסר 2003 [1969]; Agamben 1998; Foucault 1983; Butler 1997.

כפעולה פוליטית ואינטלקטואלית תאפשר לי להעלות שורה של שאלות: מה טווח הרגשות המתאפשר כחלק מסובייקטיביות פוליטית פמיניסטית? מהן תפיסות הזמן (temporalities) המאפיינות סובייקטיביות פוליטית שהביקורת היא חלק חשוב ממנה? האם הסובייקטיביות הזאת יכולה לאפשר חיים פוליטיים מתמשכים? איזו קולקטיביות פוליטית מתאפשרת בין סובייקטים פוליטיים פמיניסטיים?

המפה שאציע משורטטת על רקע ההערכה שהשיח הפמיניסטי, על היבטיו החברתיים הכלליים והאקדמיים, עומד על פרשת דרכים בעלת מאפיינים משבריים. מן הבחינה הפוליטית, למרות ההצלחות העצומות של הפמיניזם במאה השנים האחרונות והטמעת החשיבה הפמיניסטית במיינסטרים התרבותי, במדינות מערביות לפחות, הפופולריות של הפמיניזם נמוכה ונראה שהוא מתקשה להתבסס כנקודת כובד פוליטית קבועה שמובילה מהלכים ברורים. מן הבחינה האישית נשים וגברים מתקשים להזדהות עם הפמיניזם כקטגוריה פוליטית, והחיים כפמיניסטית גובים מחיר רגשי ומעשי.² ברמה התיאורטית – שבה אתרכז כאן – השיח הפמיניסטי, כחלק מהתיאוריה הביקורתית, מתמודד עם דילמות המסמנות את המגבלות של צורות החשיבה העכשוויות.³

במאמר אתמקד בשני קשיים שעומדים בדרכו של הפמיניזם כביקורת. בפרק הראשון אתמקד בקושי שנובע מזיהויה של הביקורת הפמיניסטית עם שלילה. בפרק השני אעסוק בקושי שנובע משאלת קיומם (או אי-קיומם) של ערכים משותפים המשמשים בסיס לפעילויות ולעמדות פמיניסטיות שונות. בשני הפרקים הללו אבחן איזו תפיסה של סובייקטיביות פוליטית מצטיירת מהתוכנות העולות מן הדיון ואעמוד על הקשיים הכרוכים בה. בפרק השלישי אראה שתפיסת הביקורת של פוקו היא מקור פורה להבנת היחס בין ביקורת ובין סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית שמתגברת על הבעייתיות שהצבעתי עליה בשני הפרקים הראשונים. לבסוף, בפרק הרביעי, אראה בקצרה כיצד הניתוח שהצגתי כאן רלוונטי לשיח הפמיניסטי בישראל, הן המחקרי והן הציבורי.

על ביקורת, שלילה וחיוב

התיאוריה הפמיניסטית, כמוה כמו הפוליטיקה הפמיניסטית, היא ביסודה פרקטיקה ביקורתית שוללת (negative critique). היא אימצה כלים מחשבתיים מחקרניים ותודעתיים

2 מחקרן של עמליה סער וסיגל גולדין (Sa'ar and Gooldin 2009) משרטט את דמותן של פמיניסטיות צעירות בישראל. ממצאיהן מציגים זהות דינמית מלאת מתחים וסתירות. מחקר מאוחר יותר (Sa'ar et al. 2017) מאשרר את הפער בין נשים צעירות פלסטיניות ובין צעירות יהודיות בהגדרת המושג פמיניזם ובשימוש בו ובהגדרת הזהות הפמיניסטית. פער דומה מהווה נקודת המוצא לדיון הפוסטקולוניאלי במאמר זה.

3 התייחסויות לפמיניזם כתנועה במשבר או תנועה כושלת אפשר למצוא גם אצל קלייר קולברוק (Colebrook 2010) ואצל רובין ויגמן (Wiegman 2010).

כדי לערער את המובן מאליו של היחסים בין המינים ולחשוף את טיבם של יחסים אלו: יחסי כוח ודיכוי ומתוך כך יחסים של אי-צדק. שני מאמצים ביקורתיים מרכזיים אפיינו את הפמיניזם מתחילתו ועד היום: דה-אידיאליזציה ודה-נטורליזציה של המציאות המגדרית הקיימת. במאמציו אלו הגל השלישי של הפמיניזם – כפי שמכונה הפמיניזם שהתמקד בפירוק הקוהרנטיות של קטגוריות מגדר, מיניות ואנושיות – שם את הדגש על פרקטיקות שמטרתן לערער על עצם אפשרות הקיום של קטגוריות אחדותיות ושל מבני ידע בעלי יסודות יציבים (Heyes 1997, 161; Stone 2007, 16).

כחלק מהמחויבות לערעור המובן מאליו המגדרי שאבה התיאוריה הפמיניסטית, ועודנה שואבת, מן המחשבה הביקורתית הכללית. ההילה שנקשרת לפעולה הביקורתית במסגרת המחשבה הליברלית המודרנית מעוגנת במידה רבה בתפיסת הנאורות של קאנט, שראה בביקורת מהלך קריטי של חיים אנושיים בוגרים וראויים. לפי קאנט, ביקורת היא מאפיין של אינדיבידואליות אוטונומית ועצמאית שעל בסיסה יכול להתכונן מרחב אזרחי ופוליטי נאור.⁴ הביקורת המרקסיסטית תרמה אף היא רבות לעיצוב האתוס הביקורתי של הפמיניזם, שירש את התפיסה שביקורת היא מהלך אינטלקטואלי ותרבותי הכרחי, המאפשר היבחנות תודעתית ממערך אידיאולוגי דכאני. הנפרדות התודעתית היא תנאי הכרחי לערעור על המובן מאליו האידיאולוגי ועל הצורות הסובייקטיביות שהוא משמר (MacKinnon 1982; Hennessy 1993). ואמנם, הביקורת השוללת היוותה גם כוח מניע בהתפתחות של תיאוריות ביקורתיות. תחומי ידע שהתפתחו מתוך הפרויקט הפמיניסטי, כגון לימודים קוויריים, פמיניזם פוסטקולוניאלי (כחלק מלימודים פוסטקולוניאליים), לימודי אינטרסקציונליות או לימודי גבריות, התבססו כתחומי ידע ופרקטיקה גם דרך היבחנות ביקורתית שחידדה את השוני ולעיתים את המתח בינם ובין מה שסומן כפמיניזם לבן, הטרונומרטיבי.

אין ספק שהביקורת השוללת הכרחית לפיתוח תפיסת עולם פמיניסטית ולהצדקת פוליטיקה של התנגדות וסירוב. ואולם זיהויה הגורף והבלעדי של ביקורת עם שלילה וערעור יוצרת עמדה של סובייקטיביות פוליטית מוגבלת ובעייתית.

ראשית, ביקורת שוללת מייצרת מנעד רגשי שמטרתו דחייה של מה שנחשב פעם קרוב ואינטימי, ערעורו ופירוקו. היא מדגישה רגשות פוליטיים כגון חשדנות, עוינות וכעס כאפקטים (affects) דומיננטיים שחיוניים לפעולה הפוליטית. כבר ב-2003 התריעה איב סדג'וויק כי התיאוריה הביקורתית האמריקנית הפכה את החשדנות לציווי, במקום לאחד הכלים האפשריים לקידום ידע כגילוי, ובכך חסמה מנעד של רגשות שבכוחם להניע פרשנות המאפשרת ידע כגילוי וטרנספורמציה (Sedgwick 2003, 124–127).

4 הנחות אלו על אודות הסובייקט של הביקורת נוכחות בצורה הברורה ביותר אצל קאנט (2009 [1784]; 2010 [1785]).

שנית, סובייקטיביות פוליטית שמבוססת על ביקורת שוללת מתקשה ליצור דיאלוג עם מי שנמצאים או נמצאות בנקודות מוצא שונות, בין שהללו מחויבות ומחויבים לפמיניזם ובין שאינם מחויבים לו. ביקורת שוללת מייצרת מרחב נפשי חזרתי שבו הסובייקט הפוליטי מזוהה ומזדהה בעיקר – ואולי אפילו רק – עם טראומות, גזל ואליומות, שהם חלק מהעבר וההווה של היחסים המגדריים. מנעד זה מדגיש את ההישרדות ואת המאבק כמטרות פוליטיות ומצמצם יחסים של שונות למרחב מדומיין שבו ניצבים אלה מול אלה רעים וטובים, מי שאיתנו ומי שנגדנו, אויבים ובעלי ברית. תמונה מסתגרת זו של סובייקטיביות פוליטית במגננה מייצרת תביעה לטוהר פוליטי כתנאי להשתתפות בקולקטיב הפמיניסטי ומקשה עלינו ליצור תהליכי שינוי הדרגתיים ומשתפים.

באופן פרדוקסלי, אף על פי שהפרויקט הביקורתי מתבסס על ההנחה שכוחות חברתיים מעצבים היבטים רבים של החיים האנושיים – ובכלל זה את מבני הידע והחוויה – האופן שבו הופעל והובן הפרויקט הביקורתי בהקשרים הפמיניסטיים יצר דימוי של הסובייקטית הביקורתית כיחידה פוליטית הפועלת באופן עצמאי. השיח הפוליטי אמנם מדגיש את חשיבותן של הסולידריות, האחוה והפעולה הקבוצתית, אך אני טוענת שההנחות האונטולוגיות שבבסיס תפיסת הביקורת כשליה מציינות סובייקטית פוליטית כיחידה עצמאית ובלתי תלויה באחרות. כמילים אחרות, התובנות המשמעותיות בתחום ההגות הפמיניסטית על אודות המרכזיות של יחסים כמכוננים גופניות, תשוקה וסובייקטיביות, אשר הדגישו את הדיאלוגיות ואת המעינה (address) כצורות שרק בתוכן נרקמת סובייקטיביות, לא הולידו צורות חדשות של ביקורת שיביאו לידי ביטוי מתודולוגי ואפיסטמולוגי את התפיסה האונטולוגית של היחסותיות (relationality) של הסובייקט.⁵ הפעולה הביקורתית נותרה פעולתה של סובייקטית בודדת שיכולה לכונן זהות קולקטיבית רק על בסיס אחדות שברירית, אד-הוק, של מטרות ודרכי פעולה. לפי תפיסה זו הקולקטיב הפוליטי אינו נותן מקום לדיאלוגיות או לפגיעות כסממנים של סובייקטיביות פוליטית, משום שהן מנכיחות את התלות של הפרט, כיחידה פוליטית, ביחסים עם אחרים. מתוך תובנה דומה מציעה נירה יובל-דיוויס ליצור אפיסטמולוגיה דיאלוגית שמשמשת בידע שנובע מדיאלוגים בין קבוצות ומצמיחה צורות חדשות של דמיון פוליטי וצורות פעולה (Yuval-Davis 2012, 52). בעיה נוספת שנובעת מן ההתמקדות בביקורת שוללת היא תפיסת הזמניות של החיים הפוליטיים שהיא מניחה. סדג'וויק טוענת כי ביקורת שוללת כופה תפיסת זמן שמכוונת אל "עבר-הווה" החוזר על עצמו, שבמסגרתו רגעים מפתיעים שאינם הולמים את הציפייה שמה

5 התיאוריות הפמיניסטיות הציעו המשגות שונות של מרכזיות היחסים האנושיים לקיום האנושי. לדוגמה, אתיקה של דאגה (Gilligan 1982; Tronto 1993; Kittay 1999); תיאוריית היכולות (capabilities) של מרתה נוסבאום (Nussbaum 2011); הפסיכואנליזה האינטרסובייקטיבית (בנג'מין Chodorow 1989; 2005); תיאוריית ההבדל הבין-מיני (Irigaray 1993; 1996); ותיאוריית המתרחקות בעדות ובמעינה כבסיס לסובייקטיביות (Oliver 2001; Butler 2004).

שהיה הוא שיהיה וייתכן שהם מסמנים שינוי, נתפסים כרגעים שמערערים את הלגיטימציה של עמדת הביקורת ואת הזהות הפוליטית הנבנית מתוכה (Sedgwick 2003, 130–131). אוריינטציה העבר הזאת מנתקת את העתיד הפמיניסטי מן ההווה הפוליטי, ומתוך כך הופכת אותו חסר ממשות (Hemmings 2010; Wiegman 2014).

בעיה רביעית היא שפעולות התנגדות וערעור מכוונות מעצם טבען נגד מבנים תרבותיים ונורמטיביים יציבים. ערעור של ממש על מבנים נורמטיביים כרוך בסכנה שהמערער או המערערת עליהם יוחרגו מן ההגנה המוקנית לכל דבר המוכר כאנושי או בעל ערך (Butler 2004, 232–234). פעולות כאלה מסומנות כחסרות פשר, גחמניות, נעדרות רצינות או מזיקות, והפעולות חושפות את עצמן לאלימות ולתיוג פוגעני כמטרפות או כאויבות, ועל כל פנים כמי שמפריעות את הסדר ואינן עומדות בנורמה החברתית המקובלת. ביקורת המדגישה פעולות שוללות מתקשה ליצור חזון תרבותי עשיר שיאפשר מרחב תרבותי קולקטיבי אלטרנטיבי ותורמת לשימור הפגיעות של סובייקטים פוליטיים. הגות בת זמננו העוסקת בפנומנולוגיה של החיים הפוליטיים הפמיניסטיים טוענת כי אימוץ תודעה ומחויבות פמיניסטית מרופף את הזיקה ל"יומיומי ול"היגיון הפשוט" החברתי (Ahmed 2017, 201). שרה אחמד מגדירה את הזיקה הזאת (או האוריינטציה כלשונה) הרגשה של "היות בבית", שעיקרה התחושה של נוכחות במרחב והתמצאות בו (Ahmed 2006, 9). סובייקטיביות פוליטית אפקטיבית וכת קיימא מחייבת אפוא, לפי אחמד, אפשרות ליצור אוריינטציה אלטרנטיבית, שפירושה תחושה של נוכחות והתמקמות ביחס למציאות החברתית, לקהילה הפוליטית ולהיסטוריה האישית והקולקטיבית.

האתגר כיום, כפי שהוא משתקף בטענות שהועלו כאן, הוא ניסוח ועיצוב צורות אפקטיביות של ביקורת שמציעות אופק אפירמטיבי ומתמודדות עם שאלות של זמניות, יחסיות ורגשות פוליטיים. רובין ויגמן מדגישה כי ביקורת צריכה להיות מובנת כחלק מפרקטיקות פדגוגיות וחינוכיות שיוצרות יחסים משמעותיים בין בני אדם ובין הפרויקט הפוליטי הפמיניסטי. הביקורת הפמיניסטית, כחלק מהפרויקט הטרנספורמטיבי החברתי הפמיניסטי, אמורה לאפשר מערך של קשרים מזינים ותשוקה פוליטית לשינוי (Wiegman 2010, 83).

סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית בת קיימא דורשת גם צורות חדשות של טמפורליות. כפי שראינו, סובייקטיביות פוליטית מבוססת-שלילה מתקשה ליצור חיים פוליטיים המשכיים. אופק אפירמטיבי עתידי – אותו דבר שלמענו ה"אני" פועלת – יכול לאפשר אוריינטציה פוליטית אלטרנטיבית וחיים פוליטיים בעלי המשכיות. אופק כזה יכול להצדיק את המחיר שמשלמת מי שמקבלת עליה חיים פוליטיים פמיניסטיים, שכן הוא יוצר "דרך פוליטית" בזמן ובמרחב, דרך שביחס אליה נאספים הרגעים החתרניים והמערערים לכדי אמצעי לקידום חיים ראויים יותר מבחינה מוסרית ופוליטית (Rozmarin 2011, 28–35). רוזי בריידוטי מצביעה על הצורך ליצור דורות חדשים של סובייקט של ידע פמיניסטי, שפירושו עמדות חדשות של הכרת העולם והמשגתו, צורות חדשות של מפגש בין גופים

אנושיים, כוחות ורעיונות (Braidotti 2013, 11). בריידוטי מצביעה על הצורך במוֹדֵלִיּוֹת של טיעון המזוהה עם נבואה, כלומר קולות שמעיוזים לחשוב על עתיד אף שאין לדעת אם יבוא ויוצרים כוח פוליטי בדמותה של תשוקה לעתיד אחר. בריידוטי מתריעה כי בהיעדר קולות פוליטיים שיוצרים מוֹדֵלִיּוֹת הצופה פני עתיד, הכמיהה אל עתיד שנותן תוקף להווה מתועלת לנרטיבים פשיסטיים משיחיים-פונדמנטליסטיים ולניאורליברליזם טכנולוגי (Braidotti 2009, 4).

כאמור, מבחינתה של שרה אחמד האופק העתידי הפוליטי נעשה ממשי רק בנוכחותה של תקווה, שהיא ההופכת את קשיי החיים הפמיניסטיים לנסבלים ומוצדקים (Ahmed 2017, 2). הקריאה לתקווה כרגש פוליטי הצופה פני עתיד איננה צריכה להיות מובנת כפנייה אל רוח האדם או כמהלך מופרט כלשהו של גיבוש עוצמות אישיות. תקווה היא אָפֶקט פוליטי שעניינו מאמץ יצירתי לקראת עתיד אלטרנטיבי, שאינו מציינת לגמרי לכוחות המעצבים את המציאות בהווה. התקווה, עם רגשות פוליטיים אחרים, היא משאב פסיכו-תרבותי חיוני לחיים פוליטיים המחויבים לשינוי חברתי.

המחשבה על עתיד איננה מוחקת את העבר או מבטלת את משקלו הסגולי ביצירת סובייקטיביות פוליטית. ארגון אפדוראי טוען כי העתיד הוא משאב, וכי זמינותו תלויה בעושר התרבותי שקבוצות מצליחות לצבור. דלדול תרבותי של קבוצות מוחלשות מתבטא, בין השאר, בחוסר האפשרות להשתמש בהיסטוריה ובסיפור מורכב כבסיס למחשבה מעבר למבני הכוח המעצבים שיחים דומיננטיים (Appadurai 2013). אורינטציה עתיד מאפשרת אפוא לחזור אל העבר כאל משאב שאפשר ליצור ממנו מורשות מעשירות שינוי (Rozmarin 2017).

בהמשך המאמר אציע דרך לחשוב מחדש על ביקורת באופן שמתמודד עם הקשיים שציינתי בחלק זה. אך קודם לכן ברצוני להצביע על עוד דיון מתמשך המעצב את הסובייקטיביות הפוליטית הפמיניסטית בת זמננו.

על ביקורת ועל היתכנותם של עקרונות יסוד

בשני העשורים האחרונים מתווכחים אם המהלך הביקורתי של הפמיניזם נשען על ערכי יסוד המהווים הנחה מקדמית לכל מהלך ביקורתי פמיניסטי. במילים אחרות, הוויכוח נסב על השאלה אם לסובייקט הפוליטי של הפמיניזם יש מאפיינים הכרחיים; האם היא בהכרח ביקורתית? מתנגדת? שואפת לשוויון?

הוויכוח הזה נעשה קריטי משום שאנחנו נמצאים ברגע היסטורי שבו מערכת הערכים המקורית שבתוכה התגבש הפרויקט הפמיניסטי המערבי, כלומר מערכת הערכים הליברליים המודרניים, מאבדת את הלגיטימיות שלה או לפחות את מעמדה כמערכת כללי היסוד של החברות המערביות. רבים אינם רואים בחירות האדם או בשוויון ערכים אוניברסליים, אלא שניים משפע של ערכים ואמונות שאפשר לבחור לחיות לאורם. על רקע זה מתחדדות

השאלות: האם יכול להיות פמיניזם המנותק ממחויבות בסיסית לערכים של שוויון וחירות? האם מחויבות לערכים אלו מאפשרת חזון פמיניסטי משותף? מה טיב היחסים בין הפרויקט הפוליטי הפמיניסטי ובין קבוצות שאינן מקבלות עליהן את ערכי היסוד הללו?

לאורך השנים ציינו ביקורות פמיניסטיות שהנחות היסוד הליברליות והמרקסיסטיות שביסוד המחשבה הפוליטית הפמיניסטית של הגל הראשון השפיעו באופן שונה על חיי נשים במיקומים חברתיים שונים. איימי אלן טוענת כי מאבקים ברוח ליברלית אמנם אפשרו מידה מסוימת של מוביליות ואמנציפציה לנשים לכנות במערב, אבל קבוצות אחרות של נשים, שחורות, עניות או מוסלמיות לדוגמה, נותרו מחוץ למבט הביקורתי, כפופות לצורות כוח משוכללות שהמודרניות וערכיה לא ערערו אותן (Allen 2015, 520).

אכן, אחת הביקורות המרכזיות על הפרויקט הביקורתי הפמיניסטי צומחת מהתיאוריה הפוסטקולוניאלית. במסגרת זו נטען כי הפרויקט הפוליטי המערבי בכלל והפמיניזם בפרט מפעילים ומאשררים נורמות מערביות שמשמרות את המבט הקולוניאלי האימפריאליסטי של המערב על תרבויות אסלאמיות ואחרות.⁶ סאבא מחמוד (Mahmood 2005) טוענת כי הפמיניזם המערבי בנה את הקטגוריות הפוליטיות שלו באופן מצומצם השאוב מתפיסה מחולנת של פועלות, שמזהה אותה באופן גורף עם התנגדות וחתרנות. מן הפרספקטיבה הזאת האישה הדתית הלא מערבית מצטיירת ככפופה לחוקים דתיים וחברתיים פטריארכליים ולכן היא נתפסת כמי שאיננה מביאה לידי ביטוי פועלות וסובייקטיביות פמיניסטית. כך, למשל, בפרשנותה של מחמוד לפעילותן של נשים במסגדים במצרים, היא מזהה תצורות של פועלות שאינן כרוכות בהתנגדות לציוויים הדתיים, לפרקטיקות הפטריארכליות או למסד הדתי. כדי לחשוף את מה שהיא רואה כמגבלה של דמיון מוסרי פמיניסטי ליברלי, היא מציעה לראות את פעילותן של נשים בתנועת המסגדים המצרית כפרקטיקה של סובייקטיביזציה המפעילה נורמות ספציפיות ופועלת מתוך דבקות וזיקה לאותן נורמות (שם, 154). מחמוד טוענת כי נורמות פועלות בדרכים מגוונות כאשר הן הופכות למושא של הזדהות והפעלה. הביקורת הפמיניסטית טועה, לדעתה, כאשר היא מתרכזת בדימוי הנשיות שעולה מתוך הפרקטיקות. היא מציעה לבחון פרקטיקות וייצוגים כפי שהם מופעלים והופכים למבנים של יחסים בין הסובייקטיבית לגופה (שם, 157).

טענה נוספת מציגה לילה אבו לוע'וד. לדבריה, התפיסות הפמיניסטיות של שחרור האישה נטועות בשיח הליברלי, שהוא חלק מהשיח הקולוניאלי (Abu-Lughod 2013, 89). לדעתה של אבו לוע'וד, ספק אם רעיונות השחרור והאמנציפציה מייצגים נאמנה את שאיפות הנשים כולן. בכך היא מערערת על ההנחה של הפמיניזם המערבי שהשאיפות הפוליטיות הללו מבוססות על עקרונות אוניברסליים (שם, 45).

אבו לוע'וד ומחמוד מזכירות לפמיניזם המערבי עיקרון חשוב, והוא שביקורת השפה והייצוגים אינה מספיקה להבנת האופן שבו הם מתפקדים בחייהם של סובייקטים. שתייהן קוראות לתמונה רב-מדית של סובייקטיביות פוליטית, ומערערות בתוך כך על הקשר בין הפמיניזם לערכי חירות הפרט והשוויון. ואולם בעוד מחמוד קוראת להבנה של פרקטיקות של סובייקטיביזציה שמאפשרות לעקוף את השיח ההומניסטי על נשים ואת קולן (Mahmood 2005, 30–31), אבו לוע'וד קוראת לשוב ולהקשיב לנשים ולשמוע כיצד הן תופסות את חייהן, ורואה בכך תנאי הכרחי לניסוח מחדש של מטרות הפמיניזם ושל ערכי היסוד שלו (Abu-Lughod 2013, 6).

את אחת הטענות המרכזיות כנגד מחמוד וביקורות פוסט-חילוניות (post-secular) אחרות העלה אסף באייט. לטענתו, אף על פי שפנייה של נשים מוסלמיות אל הדת מגדילה את האוטונומיה האישית שלהן כשהיא מאפשרת להן מרחב פעולה, עצם פנייתן אל הדת משעקת נורמות פטריארכליות שמצרות את צעדיהן של נשים מוסלמיות שנמצאות בעמדות חברתיות אחרות או מחזיקות באידיאולוגיות אחרות (Bayat 2007, 155–161). רושל טרמן טוענת כנגד מחמוד ואחרות כי הפמיניזם הפוסט-חילוני המוסלמי מעדיף בבירור את ביקורת האימפריאליזם המערבי על פני ביקורת פנימית של חברות מוסלמיות, ומצמצם בכך את הדיון הביקורתי במעמדן של נשים בחברות מוסלמיות (Terman 2016). טרמן מוסיפה וטוענת כי בעטייה של התיאוריה הפמיניסטית הפוסט-חילונית נעשתה הביקורת הפמיניסטית ללא לגיטימית בהקשרים חוץ-מערביים, בגלל החשד לזיקה בינה ובין הפוליטיקה האימפריאליסטית (שם, 80). טרמן מבקרת את אבו לוע'וד על תפיסתה שביקורת פרודוקטיבית היא ביקורת מבפנים, שלא נוכסה בידי קבוצות זרות. טרמן מבקרת את הרעיון ששייכות טהורה לקבוצה היא תנאי לביקורת. לטענתה דרישה זו איננה ריאלי, ולא זו בלבד, היא מונעת כל אפשרות של ביקורת, שהרי ביקורת תמיד מניחה התייחסות מחוץ למבני הפרשנות והידע או בשוליהם (שם, 99). אפשר להרחיב את הטענות הזו ולומר כי הדרישה לשייכות טהורה לקבוצה כתנאי לביקורת מוליכה לעמדה אבסורדית: הרי ברור שגם אבו לוע'וד ואינטלקטואליות רבות אחרות אינן חיות את חייהן של נחקרותיהן, ולאמיתו של דבר זה המצב בהכרח כאשר הפמיניזם האקדמי שואף להתייחס לקבוצות שאינן חלק מהשדה האקדמי.

הוויכוח הזה מזמין אותנו לחשוב על הדימויים המעצבים את תפיסות הכוח בנות זמננו ועל ההשפעה של דימויים אלו. ההנחה שקבוצה פוליטית, על ערכיה ועל האינטרסים שלה, נבנית מתוך מקום שמוגדר על ידי צירים מצטלבים של דיכוי ואפליה יצרה מרחב פוליטי מדומיין המאוכלס בעוד ועוד קבוצות מנוגדות אינטרסים. הדימוי של צירים מצטלבים כמבני כוח עצמאיים שאפשר לנתח אותם ניתוח אנליטי בנפרד זה מזה ולראות את ההצטלבויות שלהם אמנם שכלל את ההבנה של מערכות ממוסדות של אפליה, אבל גם גרם לחידוד המתח בין מאבקים פוליטיים שונים, ויצר בתוך כך את האשליה שהם מאבקים

נפרדים, בלתי תלויים זה בזה. תפיסה זו של המרחב הפוליטי הביאה לידי פרגמנטציה של מרחבים וקולקטיבים ושל המאבקים הפמיניסטיים.⁷ הדימוי של צירים נפרדים המסמנים זירות שונות, שיצר את שאלת ההיררכיה בין מנגנוני הדיכוי, יצר גם את האפשרות לחשד כלפי ביקורת שעמדתה (standpoint) שונה מעמדת מושאייה. שיח זה צמצם מרחבים ביקורתיים, באשר על כל ביקורת שאיננה מושמעת מפיהן של שותפות טהורות בקבוצה מעיב החשד שהיא מבטאת את עמדתו של מבנה כוח חיצוני. הסובייקטיביות הפוליטית הצומחת מהשדה ההולך ומתפצל לעוד ועוד קבוצות ומקומות מכילה ממדים שונים של זהות ושייכות שכמעט מן ההכרח שייקלעו לניגוד פוליטי ולהתנגשות ביניהם.

מתוך דימוי זה של השדה הפוליטי הפמיניסטי קשה מאוד לראות ביחסים בין קבוצות שמצויות במקומות שונים רשת תומכת ובסיס לשיתופי פעולה. השילוב בין מודעות לצירים מרובים של כוח ובין הביקורת של השיח הפוסט-חילוני והפוסטקולוניאלי, שערערה על חלותם של מושגי יסוד, צמצם את האפשרות לדיון משמעותי על אפשרות קיומם של גשרים מושגיים או פוליטיים בין קבוצות ושל מבנים אלטרנטיביים של סולידריות או זיקה פוליטית אחרת. מתוך ביקורת על השפעת הדיונים הפוסט-חילוניים על הביקורת הפמיניסטית קוראת טרמן לניסוחה של "ביקורת אחראית", כהגדרתה, ביקורת שפותחת מרחב תיאורטי פוליטי שקולות רבים ככל האפשר מקבלים בו במה ומתאפשרת בו יצירה של אופקי דמיון פוליטי שונים זה מזה ושלובים זה בזה (שם, 100). בתוך כך אפשר לחשוב על קריטריון פנימי להערכה של טענות ביקורתיות בתוך השיח הפמיניסטי: האם הטענות הביקורתיות מאפשרות שגשוג של השיח הביקורתי ושל הפלורליות שלו, או שהן הופכות עוד ועוד זירות של חיים ומחשבה לזירות שאי-אפשר לדבר עליהן ולהתווכח עליהן? (שם, 80).

סובייקטיביות פוליטית ביקורתית כדרך חיים

בפרק זה אני מבקשת להציע כיוון מחשבה על ביקורת שמאפשרת סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית בת קיימא. ביסוד ההצעה שלי מונחת חזרה למושג הביקורת של פוקו.⁸ לפי פוקו, ביקורת היא גישה שמעצבת עמדת חיים ויחסים בין האדם לעולם שנבנים מתוך פרקטיקות ספציפיות (Foucault 1997, 42). מאחר שביקורת מתייחסת למציאות נתונה ברגע היסטורי נתון, אין צורה אחת לביקורת ואי-אפשר לזהות את היחס הביקורתי עם

7 תיאור וניתוח של מקרה אחד של פירוק קולקטיב פמיניסטי בעקבות שיח זהויות אפשר למצוא אצל רונה ברייר-גארב (2004).

8 פוקו כתב את הגותו עוד לפני המהלכים ההיסטוריים שתוארו כאן והשפיע מאוד על המחשבה הביקורתית בתפיסת היחסים בין משמעות, יחסי כוח ופעולה פוליטית. במבט המחדש הזה יש אפוא מעין חזרה לבסיס התיאורטי-פוליטי של רבות מהתיאוריות שתוארו כאן.

פעולה מסוימת כגון התנגדות, מרד, פרודיה או כל פעולה אחרת (שם, 42). עם זאת, מתוך הדיון ההיסטורי באופן שבו צמח רעיון הביקורת, פוקו טוען כי אחד ממאפייניה ההכרחיים הוא המחויבות לאמת. טיבה של האמת משתנה, אך המחויבות לאמת היא שמגדירה את הצורך בביקורת. לפי פוקו, שאלת הביקורת כמחויבות לאמת צומחת היסטורית כשהיא שלובה בשאלות על שליטה בעצמי ובאחרים. לדעת פוקו, ביקורת היא גישה לחיים שמבטאת את הרצון שלא להיות נשלט באופן מסוים (שם, 44).⁹ השאיפה שלא להיות נשלט איננה שאיפה לקיום אוטרקי, בלתי מושפע, אלא למציאת היחסים הנכונים בין העצמי ובין גורמי השפעה דוגמת המדינה, הקהילה והמשפחה. לכן, לפי פוקו, גישה ביקורתית מנוגדת לצייתנות לכוח, אבל לאו דווקא מניחה התנתקות מהשפעתו (שם, 46). ביקורת מתקיימת בתוך משולש הכרחי של אמת, כוח ותהליכי סובייקטיביזציה (שם, 57). היא משנה את היחסים של הסובייקט עם צורות הכוח והאמת, ובכך פוגמת בשקיפות של הכוח. על ידי עיצוב מחדש של היחסים בין העצמי לצורות השליטה המקובלות בחברה מסוימת משתנים גם העצמי, שאיפותיו, ראיית העולם שלו ואפשרויות הפעולה שלו.

לאור אפיון זה של ביקורת אפשר להבין את טענתו של פוקו שביקורת היא רפלקסיה על מגבלות (Foucault 2000, 315). ראינו כי ביקורת משנה את היחסים בין מבני הכוח ובין הסובייקט, באשר היא עוסקת בקטגוריות ובנורמות המכוננות את מבני השיח שקובעים מה נתפס כבעל משמעות ומה נותר מעבר לגבולות הניתן לביטוי. מאחר שלפי פוקו גבולות השיח מגבילים את האפשרות של היחיד להתקיים כיצור בעל משמעות, העיסוק בהם הוא גם עיסוק במגבלות שמעצבות את הסובייקטיביות של היחיד ואת המפגש שלו עם העולם (Simons 1995, 30–42). במילים אחרות, באשר ביקורת מנתחת את התהליכים שמייצבים משמעות ומציאות נתונה, היא חושבת מעבר למגבלות שהיחסים החברתיים מטילים על אפשרויות החיים של אדם ומעבר למגבלות המציאות היציבה לכאורה. העיסוק הביקורתי כעיסוק במגבלות המכוננות את עמדת הסובייקט ברגע חברתי מסוים, טוען יוריס וליחה, דורש השעיה, חלקית לפחות, של הפועלות ושל המסגרת הערכית והרעיונית שבתוכה הסובייקטית פועלת. השעיה כזאת מאפשרת לזהות את אפשרויות השינוי שהסובייקטית חשופה להן מעבר לרצונה או לבחירתה (Vlieghe 2010, 155).

לפי פוקו, ההבנה של ביקורת כעיסוק במגבלות הסובייקט אמורה להחליף את המטפורות המרחביות המתארות גבול גיאוגרפי. כפי שכותב פוקו: "עלינו להימנע מהכורח לבחור בין בחוץ לבפנים; עלינו להיות על הגבולות. ביקורת היא ניתוח של מגבלות ורפלקסיה עליהן" (Foucault 2000, 315), ודימוי הביקורת כפעילות שנעשית "מחוץ" לתודעה הגמונית או

⁹ פוקו מציג את הניסוח הזה פעמיים. בנוסח השני, הרחב יותר, הוא מתאר את הצמיחה של רעיון הביקורת במאה השש-עשרה באירופה כך: "סוג של צורה תרבותית כללית, גישה שהיא גם פוליטית וגם מוסרית, דרך מחשבה וכו', שהייתי קורא לה בפשטות האמנות של לא להיות נשלט בדרך הזאת ובמחיר הזה" (Foucault 1997, 45).

”מתוך” שייכות לקבוצת אינטרס וזהות מוגדרת מחמיץ את האופי הטרנספורמטיבי שלה ומעודד אשליה של זהויות קבועות ואמיתות שאינן מוטלות בספק. ברצוני להצביע על כמה נקודות שבהן המחשבה של פוקו יכולה להיות מקור פורה להתמודדות עם האתגרים של הסובייקטיבית הפוליטית הפמיניסטית כיום. כאמור, לפי פוקו, ביקורת, כמחשבה על התנאים שמעצבים את המגבלות של פעולות, מחשבות ומבני זהות שנגישים לפרט, מציבה את גבולות האני כתוצר של יחסים דינמיים וממוקמים היסטורית. לכן גם הסובייקטיבית הפוליטית עצמה היא דינמית, מתקיימת ביחסי תלות עם מה שמעבר לה, ולפיכך לעולם איננה יחידה עצמאית. תפיסה זו מאפשרת לראות את האפשרויות המתקיימות מעבר לגבולות הסובייקט כפתח לשינוי ולהתהוות מחשבתית ופוליטית. כמחשבה על הגבול כמגבלה נחשף אזור הגבול כמסמן שינוי באשר הוא מאתגר שוב ושוב את גבולות האפשרי לעיכול, המובן והאפשרי. הגבול במובן זה הוא מרחב תרבותי ואישי שבו תהליכים של פירוק ויצירתיות שלובים יחד לכדי שינוי.¹⁰ על בסיס זה, דווקא נקודות המתח בדיאלוגים בין נשים לגברים, בין קבוצות שונות של נשים או בין אג'נדות פוליטיות מגדריות שונות הופכות למרחב ביקורתי עשיר ומעודד צמיחה. כדרך חיים, היחס הביקורתי נוצר כאוסף של מיומנויות רגשיות, פרקטיות וחברתיות, המאפשרות לחיות את האפקטים המערערים של חיים פוליטיים פמיניסטיים. ביקורת כדרך חיים היא חלק מאתוס של זהות היברידיה משתנה, כזאת שאיננה מאוימת מהעמימות ומערעור היציבות של הקטגוריות המצדיקות את קיומה. הביקורת כאתוס וכאוסף של מיומנויות כאלה מאפשרת לפתח רגישות ולהבין מתי אישה מתקרבת לגבול של תשישות, מתי היא עוברת את הגבול ושוב אין מקשיבים לה, מתי ניסיונה לנסח אלטרנטיבה מתקרבת לגבול המובנות, מתי היא נתקלת בגבולות הדמיון והמחשבה של עצמה. כל אלו אולי אינם מאפשרים למנוע את אותם מקומות של ייאוש, ניתוק ודיסאוריינטציה מתישה שהם חלק מהחיים הפוליטיים, אבל למצער הם מאפשרים לצמצם אותם. תפיסה זו של ביקורת מאפשרת לחשוב על הגדרת-גג ערכית לפמיניזם כפרויקט ביקורתי. הפמיניזם כביקורת הוא מרחב הטרונגי של פרקטיקות שמטרתן עיצוב וכינון צורות של אי-הישלטות. קריטריון זה אינו מגביל את טווח הפרקטיקות שיכולות להיחשב ביקורתיות ואיננו מעדיף צורה אחת שבה מעוצבת אי-הישלטות. לאמיתו של דבר, לנוכח השוני התרבותי הפעולה הביקורתית היא הפרקטיקה שמכוננת ומשמרת מרחב אישי וחברתי המאפשר לנשים, כסובייקטיות פוליטיות, לבחון ולעצב יחסים של אי-הישלטות עם הכוחות המעצבים את המציאות שלהן.

10 גם המשוררת גלוריה אנזלדואה כתבה בזכות עמדת גבול שמאפשרת עמדה של סובייקטיבית פוליטית פמיניסטית, באשר היא יוצרת זהויות היברידיה, צייתניות פחות (Anzaldúa 1987). שלא כמו פוקו, שמציע להשתחרר מהמחשבה על גבולות תרבותיים וחברתיים באמצעות הדימוי המרחבי של גבול גיאוגרפי, אנזלדואה עוסקת באזורי גבול מרחביים, לאומיים ואתניים.

לנוכח הקשר הבל יינתק בין ביקורת לעיצוב של מרחבים של אי-הישלטות, אי-אפשר לחשוב על פמיניזם ועל הסובייקטית הפמיניסטית ללא חירות כערך מכונן. אבל זו איננה חירות מופשטת, המתגלמת בצורה אחת של מחשבה, פעולה או דרך חיים. אין זו גם חירות שלילית במובן הליברלי של אי-התערבות של מבני כוח בעיצוב החיים של הפרט. חירות, על פי פוקו, שלובה אף היא ביחסים בין פרקטיקות של עצמי, כוח ואמת. חירות היא יכולת שאנשים יוצרים כאשר הם מבינים את המגבלה של הכוח, מנכיחים אותה ויוצרים אפשרויות מעבר לה (Foucault 1997, 450).

ייתכן שאי-אפשר לזהות היום חוט מקשר בין צורות שונות של ביקורת כפרקטיקה של חירות ואי-הישלטות שנוקטות נשים מקבוצות שונות במרחבים המסורתיים של הפמיניזם כגון מיניות, שוק העבודה והמשפחה או במרחבים חדשים כגון רשתות חברתיות וטכנולוגיות של פרויקט. האתגר הביקורתי הפמיניסטי התיאורטי והפוליטי הוא ליצור שיח המאפשר הפריה הדדית בין צורות הפעולה המרובות שנשים יוצרות דרכן מרחבים של חירות מגדרית, אנושית, פוליטית וחברתית.

כאוסף של פרקטיקות הנעשות במרחב עם אחרות ואחרים ומייצרות אפקטים של כוח ואמת, הביקורת נושאת עימה אחריות על האפקטים שהיא מייצרת, על אפשרויות החיים שהיא מכוננת בעבור הפועלות וגם בעבור המושפעים מהעשייה הביקורתית. לכן, חלק בלתי נפרד מהביקורת הוא בחינה עצמית ביקורתית של תיאוריות פמיניסטיות ביחס לסובייקט הפוליטי שהן מכוננות: האם הן מספקות כלים להתמודדות עם גבולות כמגבלות חברתיות, תרבותיות, פוליטיות? האם הן מספקות מרחבים תרבותיים שמעשירים את עמדת הגבול כעמדה של התהוות ויצירה? או אולי הן דווקא הופכות אותם למסוכנים? האם הן מספקות אפשרויות לחירות המחשבה והיצירה?

בסוף הפרק הראשון דיברתי על תקווה כאפקט פוליטי חיוני, המאפשר לאגד רגעים של ערעור לכדי חיים מתמשכים. תקווה, טענתי, מפנה את המבט אל היוצא מהכלל ומאפשרת פרשנות ברוח של שינוי והתהוות לקראת עתיד אחר. לנוכח תפיסת הביקורת הפוקואיאנית שהצגתי כאן, אפשר להבין תקווה כפרקטיקה פרשנית שהיא חלק מאתוס של חקירה ביקורתית צופה פני עתיד. תקווה היא עוד פרקטיקה ביקורתית שבאמצעותה יכולה הסובייקטית הפוליטית להסתכל על המציאות של עולמה ועל מה שנחשב ידע ואמת מתוך הבנה של הקונטינגנטיות והחלקיות שלהם. התקווה, כמיומנות פרשנית פוליטית, מאפשרת מסגרות ידע שמזינות מאמצים של גישור ויצירתיות במפגשים בין סובייקטים שונים.

במקום סיכום: מבט מקומי

במאמר סקרתי שני דיונים תיאורטיים המעצבים את הסובייקט הפמיניסטי בשיח של השנים האחרונות. טענתי כי דיונים אלו מלמדים על קשיים ביצירת סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית בת קיימא. הקושי הראשון נובע מתפיסה של ביקורת כפעולה שוללת בעיקרה

ומדלדולו של קוטב אפירמטיבי לביקורת. הקושי השני נובע משאלת האפשרות להציב מאפיינים הכרחיים כלשהם לפרויקט הפוליטי הפמיניסטי כבסיס לשותפות פוליטית. הצעת את תפיסת הביקורת של פוקו כהשראה למחשבה מחדש על ביקורת פמיניסטית כמערכת של פרקטיקות שמצטברות לדרך חיים, יחס לעולם ואוסף של מיומנויות שיוצרות עמדה בעולם, עמדה שביסודה היא בין-אישית וקהילתית.

היכן עומד הפמיניזם הישראלי של ימינו, על העשייה העשירה שלו, ביחס לדיונים שהצגתי? לא אוכל לדרון כאן בשאלה זו באופן ממצה; אסתפק אפוא בשרטוט כמה מהאתגרים העולים מהניתוח שהוצג כאן.

אורנה ששון-לוי וזן משגב (2017) מציגים את חקר המגדר בישראל כמחולק לשני סוגים עיקריים – חקר זהויות וחקר מדיניות – ובוחנים את הפעילות לאור שני צירים נושאים, הניאו-ליברליזם והניאו-קולוניאליזם. הם טוענים כי ההתפצלות לקבוצות זהות הולמת אידיאולוגיות ניאו-ליברליות המדגישות אינדיבידואליות, פוגעת באפשרות לסולידריות חברתית ואף מעקרת את ההיבט הפוליטי מן הפוליטיקה של הזהויות (שם, 183).

הניתוח האנליטי שמציגים ששון-לוי ומשגב מראה כי החלוקה לקבוצות זהות מעצבת את המחקר הישראלי ואת השיח האקטיביסטי, כמו שהצגתי בדיון הכללי בפרק השני של המאמר. במציאות כזאת קשה ליצור מחקר רפלקסיבי שמרחיק מעבר לחלוקה לקבוצות זהות ובודק את ההשלכות של הפיצולים המאפיינים סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית עכשווית בהקשר הישראלי. אם כן, אחד האתגרים של הפמיניזם היום הוא יצירת פלטפורמות אקטיביסטיות ומחקריות שיאפשרו דיאלוגים משמעותיים בין קבוצות, כדי שאלה יצמיחו צורות ידע חדשות. תפקידן של פלטפורמות אלו הוא לחרוג מהמבנים הביקורתיים שמראש יצרו שורה של נתקים בין קבוצות שונות של זהות ועשייה וליצור מרחבים של ביקורתיות מפרה, שמאפשרת ריבוי שיח פמיניסטי מחוץ לגבולות המוכרים של צירי מעמד ואתניות, דת ולאום.

הפמיניזם הישראלי בן זמננו מתמודד עם סוגיות רבות העוסקות בגבולות המעצבים את המרחב הפוליטי והחברתי. שאלות של הגירה, שינויים במבני השוק ושינויים במבני המשפחה מעסיקים כיום חוקרות מגדר בישראל.¹¹ שאלת הגבולות של מדינת ישראל והשאלה כיצד שליטתה בשטחי יהודה ושומרון מעצבת את המציאות המגדרית בשני צידי הקו הירוק – גם הן מוקד למחקר מגדרי פמיניסטי, בארץ ובעולם, ולפעילות פמיניסטית לאורך השנים; אם כי יש לציין שרוב המחקר שעוסק במפורש בהשפעות של שליטת ישראל בשטחי יהודה ושומרון נעשה מחוץ לישראל.¹²

11 דוגמאות אחדות מהשנים האחרונות: גולדין וקמפ 2008; הלפרן 2013; Hamdan-Saliba and Fenster 2012; Abu-Rabia-Queder and Weiner-Levy 2013; Benjamin 2016; Kemp and Kfir 2016; Hacker 2017.

12 גם ששון-לוי ומרחב מציינים את מיעוטו הבולט של מחקר ישיר על ההיבטים המגדריים של שלטון ישראל בשטחי יהודה ושומרון (ששון-לוי ומרחב 2017, 180).

דגש פוליטי ומחקרי מיוחד מושם בשאלת המגבלות המושתות על נשים וגופן במרחב הציבורי, בעיקר על ידי הטמעה של עקרונות דתיים יהודיים במרחבים ציבוריים כגון הצבא והאקדמיה. שירותן של נשים בצבא, הדרת נשים ממרחבים ציבוריים, הקמת מסלולי לימוד נפרדים לחרדים וחרדיות באוניברסיטאות והדתה במערכת החינוך – כל הסוגיות האלה מעלות בצורה חדה את שאלת ערכי היסוד של הפמיניזם, אם ישנם כאלה. על רקע זה ולנוכח עלייתם של כוחות שמרניים אנטי-דמוקרטיים ברחבי העולם המערבי, מפתה לחזור לפיסות היסוד של הפמיניזם ולהציב את הרציונליות ואת האוניברסליות לכאורה של הערכים הליברליים כנגד תפיסות המזוהות עם הדת – גם אם המחיר הוא צמצום מרחבי הביקורת על היחס המורכב בין הליברליזם לפמיניזם. אשר לדיון בנושאים אלו, שמתקיים בכמות ציבוריות, פוליטיות ומחקריות, נשאלת השאלה בשם מי הקולות הפמיניסטיים מדברים ואם אפשר להחיל מונחים כגון הדרה על תופעות חברתיות מבלי להניח מראש הנחות נורמטיביות שנויות במחלוקת כשלעצמן.

למרות החשש שאנו נמצאות במדרון חלקלק שסופו בנישולן של נשים מזכויות בסיסיות, ייתכן שדווקא ברגע תרבותי-היסטורי זה נקרית לנו ההזדמנות להציע סדר פוליטי שחורג מגבולות שמייצבים זהויות עצמאיות, נפרדות זו מזו, ומסכלים את עיצובו של חזון פמיניסטי רחב. במקום ליצור הזדהות דמיונית עם העמדה החופשית הליברלית – שמעולם לא ראתה בנשים סובייקט שווה – ולתרום בכך למחיקתן של אפשרויות מורכבות לחיות לאור ערכים של חירות ושוויון, אולי נפתח פתח ליצירת מרחבים של דיאלוגים ביקורתיים המכירים בתלות ההדדית בין נשים ממגזרים שונים ובין קבוצות מגדר שונות, ובפגיעות שכרוכה בתלות הזאת.

אמנם הפחד, כאפקט פוליטי, הוא לעיתים ריאלי, ואין לפסול תסריטים דיסטופיים ולהכריז שהם בלתי אפשריים, אבל פוליטיקה מבוססת דיאלוג ושיתוף מחייבת לחשוב מחדש על משאבי הרגשות הפוליטיים שאמורים לכוון פוליטיקה פמיניסטית. העתיד, כפי שטענתי, הוא משאב: הפקרתו לעיצוב בידיהם של כוחות עוינים היא ויתור לא הכרחי שמחירו כבד.

האתגר שעומד כיום לפני המחשבה הפמיניסטית הוא פיתוח שדות של מחשבה על המרחב הציבורי לא רק דרך קטגוריות של הדרה לעומת חופש תנועה, קטגוריות שמעוגנות היסטורית ומושגית בתפיסה הפמיניסטית הליברלית, אלא דרך שיח מורכב על הצורות שבהן נשים מאכלסות מרחבים שונים ועל היחס בין מרחבים גיאוגרפיים, תרבותיים ונפשיים. מעניין יהיה ליצור ידע שצומח מהבנת הטכניקות השונות שמשמש ממגזרים שונים משתמשות בהן במרחבים שונים כדי ליצור מרחבים של חירות ולשאת ולתת מחדש עם הסדרים ממוגדרים של כוח. אולי אז תוכל ביקורת פמיניסטית ליצור כלים מורכבים יותר להבין את האופן שבו מרחבים ציבוריים מקבלים משמעות ומונגשים לסובייקטים ממוגדרים או נחסמים לפניהם. מודעות לתלות ההדדית בין קבוצות, והפגיעות שהיא חלק מהתלות

הזאת, כהיבטים מכוננים של סובייקטיביות פוליטית, צריכות לשמש נקודת מוצא חדשה למחשבה על מרחבים ביקורתיים פמיניסטיים. צורות רדיקליות של זמן, היסטוריה, מנעד של רגשות פוליטיים כגון תקווה, גאווה, אהווה – כל אלה נאספים לכדי סובייקטיביות שהיא כמו נקודת כובד המאגדת רגעים כפויים או יזומים של שינוי, רגעים מענגים, משעשעים או מאיימים. תפקידה של התיאוריה הפמיניסטית בימינו והאתגר שלה הוא להעשיר את הדרכים שבהן אפשר לחיות גוף ומגדר. העושר הזה דורש משאבים של רגש, דמיון ושפה שיאפשרו לאינדיבידואלים למצוא ולהמציא מחדש את מקומם בעולם וליצור לנשים ולגברים אפשרויות לסלול לעצמן ולעצמם דרכים צדדיות לפעול, להתמקם ביחס לעולמן או עולמם וליצור נרטיב עצמי ובין-דורי שאוסף את רגעי הערעור, התסכול, המאבק והזעם לדרך חיים בת קיימא ואפקטיבית.

ביבליוגרפיה

- אלתוסר, לואי, 2003 [1969]. על האידיאולוגיה: מנגנוני המדינה האידיאולוגיים, בתרגום אריאלה אזולאי, תל אביב: רסלינג.
- אסד, טלאל, 2010. כינון החילוניות: נצרות, אסלאם, מודרניות, בתרגום זהר כוכבי, תל אביב: רסלינג.
- בנג'מין, ג'סיקה, 2005. כבלי האהבה: פסיכואנליזה, פמיניזם ובעיית השליטה, בתרגום תמר אלמוג, אור יהודה: דביר.
- ברייר-גארב, רונה, 2004. "תרגיל בהשמדה עצמית: פוליטיקה פמיניסטית באקדמיה", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 221–229.
- גולדין, סיגל, ואדריאנה קמפ, 2008. "זרות ופוריות: הביור-פוליטיקה של הגירת עבודה, גוף ומגדר", יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 258–287.
- הלפרן, רוני (עורכת), 2013. היכן אני נמצאת: פרספקטיבות מגדריות על מרחב, אבן יהודה: המכללה האקדמית בית ברל וקרן פרידריך אברט.
- קאנט, עמנואל, 2009 [1784]. מהי נאורות? מאמרים פוליטיים, בתרגום יפתח הלרמן-כרמל, תל אביב: רסלינג.
- _____, 2010 [1785]. הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות, בתרגום חנן אלשטיין, תל אביב: ידיעות ספרים.
- ששון-לוי, אורנה, וחן משגב, 2017. "חקר מגדר בישראל בתחילת המאה ה-21: בין נאו-ליברליזם לבין נאו-קולוניאליזם", מגמות נא(2), עמ' 165–202.

- Abu-Lughod, Lila, 2002. "Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and Its Others," *American Anthropologist* 104(3), pp. 783–790.
- , 2013. *Do Muslim Women Need Saving?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Abu-Rabia-Queder, Sarab, and Naomi Weiner-Levy, 2013. "Between Local and Foreign Structures: Exploring the Agency of Palestinian Women in Israel," *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 20(1), pp. 88–108.
- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel Heller Roazen, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ahmed, Sara, 2006. *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*, Durham, NC: Duke University Press.
- , 2017. *Living a Feminist Life*, Durham, NC: Duke University Press.
- Allen, Amy, 2015. "Emancipation without Utopia: Subjection, Modernity, and the Normative Claims of Feminist Critical Theory," *Hypatia* 30(3), pp. 513–529.
- Anidjar, Gil, 2006. "Secularism," *Critical Inquiry* 33(1), pp. 52–77.
- Anzaldúa, Gloria E., 1987. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*, San Francisco: Aunt Lute Books.
- Appadurai, Arjun, 2013. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Conditions*, London and New York: Verso.
- Bayat, Asef, 2007. *Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Benjamin, Orly, 2016. *Gendering Israel's Outsourcing: The Erasure of Employees' Caring Skills*, New York: Palgrave Macmillan.
- Braidotti, Rosi, 2009, "Introduction: Learning from the Future," *Australian Feminist Studies* 24(59), pp. 3–9.
- , 2013. *The Posthuman*, Cambridge: Polity Press.
- Butler, Judith, 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- , 2004. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, London: Verso.
- Chodorow, Nancy, 1989. *Feminism and Psychoanalytic Theory*, New Haven, CT and Cambridge, UK: Yale University Press and Polity Press.
- Colebrook, Claire, 2010. "Toxic Feminism: Hope and Hopelessness after Feminism," *Journal for Cultural Research* 14(4), pp. 323–335.
- Foucault, Michel, 1983. "The Subject and Power," in Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: Chicago University Press, pp. 208–226.

- , 1997. "What is Critique?" in *The Politics of Truth*, ed. Lotringer Sylvere, New York: Semiotext(e), pp. 41–81.
- , 2000. "What is Enlightenment?" in *Power (The Essential Works of Michel Foucault, 1954–1984, 3)*, ed. James D. Faubion, New York: Penguin Books, pp. 303–319.
- Gilligan, Carol, 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hacker, Daphna, 2017. *Legalized Families in the Era of Bordered Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamdan-Saliba, Hanaa, and Tovi Fenster, 2012. "Tactics and Strategies of Power: The Construction of Spaces of Belonging for Palestinian Women in Jaffa–Tel Aviv," *Women's Studies International Forum* 35(4), pp. 203–213.
- Hemmings, Clare, 2010. *Why Stories Matter: The Political Grammar of Feminist Theory*, Durham, NC: Duke University Press.
- Hennessy, Rosemary, 1993. "Women's Lives/ Feminist Knowledge: Feminist Standpoint as Ideology Critique," *Hypatia* 8(1), pp. 14–34.
- Heyes, Cressida, 1997. "Anti-Essentialism in Practice: Carol Gilligan and Feminist Philosophy," *Hypatia* 12(3), pp. 142–163.
- Irigaray, Luce, 1993. *An Ethics of Sexual Difference*, trans. Carolyn Burke and Gilliam C. Gill, New York: Cornell University Press.
- , 1996. "Thinking Life as Relation: An Interview with Luce Irigaray," *Man and World* 29(4), pp. 343–360.
- Kemp, Adriana, and Nelly Kfir, 2016. "Wanted Workers but Unwanted Mothers: Mobilizing Moral Claims on Migrant Care Workers' Families in Israel," *Social Problems* 63(3), pp. 373–394.
- Kittay, Eva Feder, 1999. *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*, New York: Routledge.
- MacKinnon, Catharine A, 1982, "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory," *Signs* 7(3), pp. 515–544.
- Mahmood, Saba, 2005. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton: Princeton University Press.
- , 2006. "Secularism, Hermeneutics, and Empire: The Politics of Islamic Reformation," *Public Culture* 18(2), pp. 323–347.
- , 2008, "Feminism, Democracy, and Empire: Islam and the War on Terror," in Joan Wallach Scott (ed.), *Women's Studies on the Edge*, Durham, NC: Duke University Press, pp. 81–114.

- Nussbaum, Martha, 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Oliver, Kelly 2001. *Witnessing: Beyond Recognition*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rozmarin, Miri, 2011. *Creating Oneself: Agency, Desire and Feminist Transformations*, Oxford: Peter Lang.
- , 2017. *Vulnerable Futures, Transformative Pasts: On Vulnerability, Temporality, and Ethics*, Oxford: Peter Lang.
- Sa'ar, Amalia, and Sigal Gooldin, 2009. "Intense Engagement: Young Women in Israel Forging Feminist Subjectivities," *Women's Studies International Forum* 32(3), pp. 179–188.
- Sa'ar, Amalia, Alisa C. Lewin, and Dalit Simchai, 2017. "Feminist Identifications across the Ethnic-National Divide: Jewish and Palestinian Students in Israel," *Ethnic and Racial Studies* 40(6), pp. 1026–1045.
- Sedgwick, Eve Kosovsky, 2003. *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*, Durham, NC: Duke University Press.
- Simons, Jon, 1995. *Foucault and the Political*, New York: Routledge.
- Stone, Alison, 2007. "On the Genealogy of Women: A Defence of Anti-Essentialism," in Stacy Gillis, Gillian Howie, and Rebecca Munford (eds.), *Third Wave Feminism: A Critical Exploration* (expanded second edition), London: Palgrave Macmillan, pp. 16–29.
- Terman, Rochelle, 2016. "Islamophobia, Feminism and the Politics of Critique," *Theory, Culture & Society* 33(2), pp. 77–102.
- Tronto, Joan, 1993. *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge.
- Vlieghe, Joris, 2010. "Judith Butler and the Public Dimension of the Body: Education, Critique and Corporeal Vulnerability," *Journal of Philosophy of Education* 44(1), pp. 153–170.
- Wiegman, Robyn, 2010. "The Intimacy of Critique, Ruminations on Feminism as a Living Thing," *Feminist Theory* 11(1), pp. 79–84.
- , 2014. "The Times We're in: Queer Feminist Criticism and the Reparative 'Turn'," *Feminist Theory* 15(1), pp. 4–25.
- Yuval-Davis, Nira, 2012. "Dialogical Epistemology: An Intersectional Resistance to the 'Oppression Olympics'," *Gender and Society* 26(1), pp. 46–54.